

Λόγιοι και Λογιοσύνη στο Άγιον Όρος

/ Πεμπτούσια

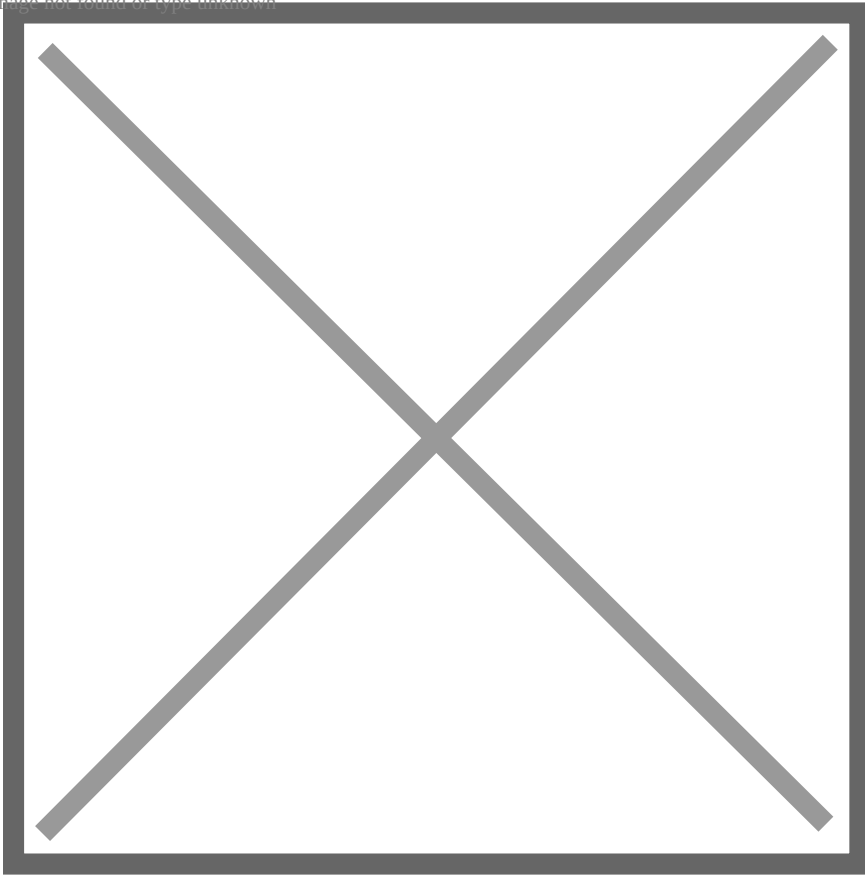

Καθώς μέσα από την αχλύ του πρώιμου ερημικού αναχωρητισμού στην χερσόνησο του Άθω αναδύεται, στα μέσα του 10ου αιώνα, ο οργανωμένος κοινοβιατισμός με πρότυπο την Μεγίστη Λαύρα, ταυτοχρόνως εγκαθίσταται στο αγιώνυμον Όρος και το πνεύμα της λογιοσύνης ως θεμελιώδους στοιχείου της αθωνικής μοναστικής ζωής. Καταλυτικός παράγοντας για την εδραίωση του φαινομένου στάθηκε το παράδειγμα του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη, ιδρυτή της Λαύρας και της κοινοβιακής αθωνικής ζωής, ο οποίος ήταν φορέας του λογίου πνεύματος, με λαμπρές σπουδές (στην Κωνσταντινούπολη ή / και στην Τραπεζούντα), καλλιγράφος ο ίδιος και συλλέκτης βιβλίων, που η προσωπική του βιβλιοθήκη, εγκατεστημένη εξαρχής σε χωρική συνάφεια με το κελλί του, στον όροφο του καθολικού, παραπλεύρως των κατηχουμένων, αποτέλεσε και τον πυρήνα της πλουσιότατης βιβλιοθήκης της Μονής.

Βυζαντινοί Αθωνίτες λόγιοι

Κατά το παράδειγμα του αγίου Αθανασίου, και ο άγιος Ιωάννης ο Ίβηρ (ο πρώην βυζαντινός στρατηγός Ιωάννης Τορνίκιος), σύντροφος και συναθλητής στα πνευματικά του ιδρυτή της Λαύρας, φρόντισε να προικοδοτήσει τη δική του Λαύρα με μία σημαντική συλλογή γεωργιανικών χειρογράφων που κατόπιν παραγγελίας παρήχθησαν επί τούτου στην πατρίδα του τη Γεωργία (αρχαία Ιβηρία), βιβλία τα οποία αποτέλεσαν τον πυρήνα της Βιβλιοθήκης της Μονής. Η Βιβλιοθήκη των Ιβήρων στη συνέχεια εμπλουτίστηκε με τα προϊόντα του μεταφραστικού και αντιγραφικού μόχθου του κατά σάρκαν υιού του κτίτορος Ιωάννη, αγίου Ευθυμίου του Ίβηρος, στον οποίο αποδίδονται τουλάχιστον τριάντα τίτλοι χειρογράφων. Αλλά και η συλλογή λατινικών χειρογράφων της Λαύρας, που στα μέσα του 18ου αι. είχε ήδη πάρει το δρόμο για τις Βιβλιοθήκες της Δύσης, φαίνεται πως προερχόταν από τη Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του Αμαλφηνού, ιδρυμένη και εκείνη στο 10ο αι. από έναν Λογγοβάρδο πρίγκηπα της νότιας Ιταλίας, ακόλουθο πνευματικό του αγίου Αθανασίου, που κάπου τρεις αιώνες αργότερα την καταπίνει ο ρους της ιστορίας. Ως τα τέλη του 15ου αι. έχουν ιδρυθεί όλα τα αγιορείτικα Μοναστήρια που ζουν ως τις μέρες μας (με εξαίρεση τη Μονή Σταυρονικήτα, που ιδρύεται στα μέσα του 16ου αι.), καθώς και άλλα που ερήμωσαν ή αφομοιώθηκαν στα υπάρχοντα. Στους πρώτους αυτούς αιώνες της κοινοβιακής του ζωής, το Άγιον Όρος έχει να επιδείξει μεγάλες μορφές λογίων, που διαπιστωμένα δρουν σε πολλά Μοναστήρια, συνθέτοντας πρωτότυπα συγγραφικά έργα ή παράγοντας αντίγραφα έργων της εκκλησιαστικής και της θύραθεν γραμματείας. Πέρα από τον ιδρυτή της Λαύρας και τους Ίβηρες αγίους Ιωάννη και Ευθύμιο, κατά τη βυζαντινή σε περίοδο ξεχωρίζουν τρεις μεγάλες μορφές Αθωνιτών μοναχών που συνδέονται με το κίνημα του Ησυχασμού, σε μία εποχή που ασκεί μεγάλη επίδραση ο σχολαστικισμός της Δύσης: ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς (μετέπειτα μητροπολίτης Θεσσαλονίκης), ο άγιος Φιλόθεος ο Κόκκινος (μετέπειτα δις πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως) και ο άγιος Μακάριος ο Μακρής.

Image not found or type unknown

Λόγιοι της μεταβυζαντινής περιόδου

Στα χρόνια μετά την Άλωση πολλοί Βυζαντινοί λόγιοι καταφεύγουν σε Μοναστήρια. Το Άγιον Όρος με τα Μοναστήρια του αναδεικνύεται κατά τον 15ο και 16ο αι. σε έναν από τους σημαντικότερους πόλους έλξης λογίων, όχι μόνο από την Κωνσταντινούπολη και την Ανατολή, αλλά και από τους κύκλους των ουμανιστών της Δύσης. Εμβληματική η μορφή του Βατοπαιδινού μοναχού Μάξιμου Τριβόλη, του «φωτιστή των Ρώσων» αγίου Μαξίμου του Γραικού, ξεχωριστές οι μορφές των Ιβηριτών μοναχών Παχώμιου Ρουσάνου και Θεοφάνη Ελεαβούλκου, καθώς και του οσίου Διονυσίου του Ρήτορος, του αυστηρού λόγιου ασκητή από τη Μικρά Αγία Άννα. Στους επόμενους δύο αιώνες, το 17ο και το 18ο, άλλοι σημαντικότεροι Αθωνίτες παίρνουν τη σκυτάλη της παιδείας του υπόδουλου Γένους, συγγράφοντας και μεταφράζοντας έργα που γίνονται εξαιρετικά δημοφιλή, κυκλοφορώντας σε χειρόγραφα αντίτυπα από χέρι σε χέρι, προτού φτάσουν σε κάθε γωνιά της ορθόδοξης χριστιανοσύνης σε έντυπη μορφή: ο Αγάπιος Λάνδος ο Κρής, ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά, οι Νεόφυτοι Μαυρομμάτης και Χριστόπουλος, ο Καισάριος Δαπόντες, οι Κολλυβάδες άγιοι Μακάριος ο Νοταράς και Νικόδημος ο Αγιορείτης και ο παπα-Ιωνάς από τα Καυσοκαλύβια. Την ίδια περίοδο ξεχωρίζει η μεγάλη μορφή της σλαβικής Ορθοδοξίας, ο όσιος Παΐσιος Βελιτσκόφσκι, ο οποίος ασκήτευσε το 18ο αι. στην Παντοκρατορινή Σκήτη του Προφήτη Ηλία, ενώ η

Σλαβοβουλγαρική Ιστορία του βουλγαρικής καταγωγής Ζωγραφίτη μοναχού Παΐσιου Χιλανδαρινού (γεν. περί το 1722) έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αφύπνιση της εθνικής συνείδησης των Βουλγάρων.

Διαφωτισμός και αφύπνιση

Η σημασία που εξαρχής είχε η παιδεία για τους Αγιορείτες φανερώνεται και από πληροφορίες διαφόρων πηγών που αναφέρονται στην ύπαρξη διδασκάλων στο Άγιον Όρος ήδη από τη βυζαντινή εποχή. Ακόμη, η ιδέα της δημιουργίας Σχολής εδώ φαίνεται πως είναι αρκετά παλαιότερη από τα μέσα του 18ου αι., οπότε ιδρύεται η περίφημη Αθωνιάδα, η οποία υπό τη διεύθυνση του σπουδαίου λογίου Ευγενίου Βούλγαρη απέκτησε μεγάλη φήμη και, με μερικές παύσεις στη λειτουργία της, εξακολουθεί και σήμερα να λειτουργεί σε μία πτέρυγα της Σκήτης του Αγίου Ανδρέα, στις παρυφές των Καρυών, ακολουθώντας πλέον το πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας, αλλά με έμφαση στη βυζαντινή παράδοση και με επιπλέον μαθήματα την Ψαλτική και την Αγιογραφία. Οπωσδήποτε, η ίδρυση της Αθωνιάδας αποτελεί τομή στην Ιστορία του ελληνισμού, καθώς ο ευρωπαϊκής εμβέλειας λόγιος Ευγένιος Βούλγαρης, κατά την εξετή σχολαρχία του, στα μέσα του 18ου αι., καθιστά την Εκκλησιαστική Ακαδημία του Άθω το σημαντικότερο παιδευτικό κέντρο της εποχής του, εισάγοντας το Διαφωτισμό στον ελληνόφωνο βαλκανικό χώρο. Εξάλλου, πολλοί από τους 600 περίπου μαθητές που σπούδασαν μέσα σ' αυτή την εξετία στην Αθωνιάδα, διασκορπίστηκαν στη συνέχεια σε όλη την Ελλάδα επιτελώντας σπουδαίο παιδευτικό έργο. Ανάμεσά τους ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, σχολάρχης στο Ιάσιο, ο Χριστόδουλος ο Ακαρνάν, δάσκαλος στη Βιέννη και τη Λειψία, ο Αθανάσιος ο Πάριος κ.ά.

Περί λογίων φιλοκαλικών και λογίων ιστορικών

Η φιλοκαλική αναγέννηση σφραγίζει την αγιορείτικη πνευματική ζωή στις αρχές του 19ου αι., με βασικούς εκφραστές τον όσιο Νικόδημο τον Αγιορείτη και το Χριστοφόρο Προδρομίτη (από την Ιβηρίτικη Σκήτη του Τιμίου Προδρόμου), που το πλούσιο συγγραφικό έργο τους εκδίδεται από τους κληρονόμους του πρώτου, τη συνοδεία των Σκουρταίων του Λαυριώτικου Κελλιού του Αγίου Γεωργίου πάνω από τις Καρυές. Παράλληλα, η Αθωνιάδα ζει τη δεύτερη περίοδο της ιστορίας της, μεταφερμένη στις Καρυές, με σημαντικούς δασκάλους, όπως ο Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός, ο Χριστοφόρος Κτενάς, ο Αθανάσιος Παντοκρατορινός κ.ά.

Δύο σημαντικά έργα για την ιστορία του Αγίου Όρους που εκδίδονται το 1903, Το “Άγιον Όρος” του χαλκέντερου Εσφιγμενίτη Γεράσιμου Σμυρνάκη και “Η

Χερσόνησος τον Αγίου Όρους Άθω” του Αγιοπαυλίτη Κοσμά Βλάχου, ανοίγουν τη σκηνή της λογιосύνης στον 20ό αι. Τις πρώτες δεκαετίες του νέου αιώνα ολοκληρώνουν το ευρύτατο έργο τους σημαντικές ευρυμαθείς προσωπικότητες Αγιορειτών λογίων, όπως οι Λαυριώτες Αλέξανδρος Ευμορφόπουλος και Ευγένιος Κουρίλας.

Παραγωγή και εισαγωγή βιβλίων

Γνωρίζουμε ότι οργανωμένα εργαστήρια παραγωγής χειρογράφων (αντίστοιχα με τα scriptoria της Δύσης, αλλά ακολουθώντας μάλλον διαφορετικούς κανόνες λειτουργίας) δημιουργήθηκαν σε αρκετά αγιορείτικα Μοναστήρια μέσα στις πρώτες δεκαετίες από την ίδρυση τους: όπως στη Μεγίστη Λαύρα και στην Ιβήρων, έτσι και στις Μονές Βατοπαιδίου, Αγίου Νικολάου (Δοχειαρίου), Παντοκράτορος, Καρακάλλου, στη Σκήτη Μαγουλά η Χάλδου (αρχαία Σκήτη στα όρια των Μονών Φιλοθέου και Ιβήρων) κ.ά. τα εργαστήρια αντιγραφής και διακόσμησης των χειρογράφων, όπως και τα βιβλιοδετεία, που από πολύ νωρίς αρχίζουν να λειτουργούν στα αγιορείτικα Μοναστήρια εμπλουτίζουν τις αρχικές εισηγμένες συλλογές βιβλίων, τα σε οποία ανταποκρίνονταν στις λατρευτικές και λειτουργικές ανάγκες των Μονών, αλλά όχι μόνο. Καθώς στόχευαν και στην ευρύτερη παιδεία και πνευματική καλλιέργεια των μοναχών, πολλά από τα βιβλία αυτά είχαν εκπαιδευτικό χαρακτήρα με θέματα των οποίων η ποικιλία μάς εντυπωσιάζει με το εύρος των ενδιαφερόντων που παρουσιάζει: κλασικοί συγγραφείς, φιλοσοφία, εγκυκλοπαίδειες, επιστημονικά συγγράμματα. Πολύτιμες δεξαμενές της θύραθεν παιδείας, παρά τις επανειλημμένες αφαιμάξεις διά των οποίων εμπλουτίσθηκαν οι μεγαλύτερες Βιβλιοθήκες της Δύσης και της Ρωσίας, οι Βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους εξακολουθούν να διαθέτουν πολλά από τα ωραιότερα ελληνικά χειρόγραφα παγκοσμίως.

Δεξαμενή γνώσης

Πέρα από την ποιότητα, το μέγεθος σε απόλυτους αριθμούς των χειρογράφων που φυλάσσονται στις Βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους υπολογίζεται σε περίπου 15.000, όταν οι δύο μεγαλύτερες συλλογές ελληνικών χειρογράφων της Ευρώπης, του Βατικανού και της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων, δεν ξεπερνούν και οι δύο μαζί τις 10.000. Αλλά αν το μεγαλύτερο μέρος των αγιορείτικων χειρογράφων είναι ελληνικά, δεν είναι καθόλου αμελητέες και οι ξενόγλωσσες συλλογές. Τα περίπου 100 γεωργιανά περγαμηνά χειρόγραφα της Μονής Ιβήρων αποτελούν τη μεγαλύτερη συλλογή γεωργιανικών χειρογράφων παγκοσμίως εκτός Γεωργίας. Ενώ ξεπερνούν κατά πολύ τα 1.000, περγαμηνά και χαρτώα, τα σλαβικά χειρόγραφα που φυλάσσονται στις Βιβλιοθήκες της σερβικής Μονής Χιλανδαρίου, της βουλγαρικής Μονής Ζωγράφου, της ρωσικής Μονής Αγίου Παντελεήμονος και

σε άλλες Βιβλιοθήκες Μοναστηριών και Σκητών. Επίσης ένας μεγάλος αριθμός ρουμανικών χειρογράφων φυλάσσονται στις δύο ρουμανικές Σκήτες του Τιμίου Προδρόμου και του Αγίου Δημητρίου (Σκήτη τον Λάκκου), καθώς και σε αρκετές Βιβλιοθήκες Μοναστηριών και Κελλιών, ενώ δεν λείπουν και τα λατινικά και αραβικά χειρόγραφα*. Χρειάζεται ακόμη να τονισθεί η ποιότητα της εικονογράφησης των αγιορείτικων χειρογράφων και η πληρότητα της σειράς των απεικονιζόμενων θεμάτων, που καλύπτει δίχως κενά την Ιστορία της ζωγραφικής των χειρογράφων, είτε πρόκειται για βιβλία εκκλησιαστικής χρήσης, είτε πρόκειται για βιβλία θύραθεν παιδείας.

(*) Στατιστικά στοιχεία σε απόλυτους αριθμούς χειρογράφων για όλες τις αθωνικές Βιβλιοθήκες, τόσο των Μονών όσο και των Σκητών, καθώς και ορισμένες γενικές πληροφορίες για τις μικρές Βιβλιοθήκες των Κελλιών, παρέχει ο Β. Άτσαλος στη μελέτη του «Ελληνικά χειρόγραφα. Τα ελληνικά χειρόγραφα του Αγίου Όρους», στο «Θησαυροί του Αγίου Όρους» (Κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 1997, 583-588). Όμως, καθώς έχουν παρέλθει δεκαέξι χρόνια από την έκδοσή αυτή, οι αριθμοί πλέον δεν ανταποκρίνονται απολύτως στη σημερινή πραγματικότητα των Βιβλιοθηκών στο Άγιον Όρος. Δεν πρόκειται για τεράστιες αλλαγές, αλλά σίγουρα νέες αγορές και δωρεές παλαιών χειρογράφων, αλλά και εισαγωγές στις μοναστηριακές Βιβλιοθήκες χειρογράφων προερχόμενων από εξαρτηματικά Κελλιά και Σκήτες, αλλάζουν συνεχώς τα δεδομένα. Στην παρούσα έκδοση, με την πολύτιμη συνδρομή των βιβλιοθηκαρίων, έγινε προσπάθεια να ενημερωθούν οι αριθμοί των συλλογών χειρογράφων και εντύπων βιβλίων. Στα επιμέρους συνοδευτικά κείμενα των Βιβλιοθηκών, όταν η ενημέρωση των αριθμών δεν κατέστη δυνατή, δηλώνεται με την αναγραφή εντός παρενθέσεως του ονόματος του Β. Άτσαλου.

Από το τυπογραφικό στοιχείο στο πλήκτρο

Η έλευση της τυπογραφίας σήμανε μία νέα εποχή και για τις αγιορείτικες Βιβλιοθήκες, οι οποίες απέκτησαν με τον καιρό πλούσιες συλλογές εντύπων, αρχετύπων και παλαιτύπων, μεταξύ των οποίων εντοπίζουμε αντίτυπα εξαιρετικά πολύτιμων και σπάνιων βιβλίων, ελληνικών και ξενόγλωσσων, που καλύπτουν μία απίθανη θεματική ποικιλία. Ο εμπλουτισμός των αγιορείτικων Βιβλιοθηκών συνεχίζεται με αμείωτη ένταση και στην εποχή μας, και θα συνεχίζεται εσαεί, καθώς σήμερα πλέον οι συλλογές των αγιορείτικων Βιβλιοθηκών ήδη περνούν στην πληθωρική ηλεκτρονική εποχή**.

Τέλος, έχουν Ιδιαίτερη σημασία οι επανειλημμένες προσπάθειες δημιουργίας στο Άγιον Όρος τυπογραφικής δραστηριότητας, η οποία εκδηλώνεται τουλάχιστον δύο φορές, το 1759 και το 1930, προσπάθειες που αποδίδουν καρπούς, αλλά τελικά δεν

ευοδώνονται, καθώς οι ανάγκες των Μονών και των λογίων μοναχών καλύπτονται επαρκώς από εισαγόμενα βιβλία.

Θεματικές ενότητες

Όψεις του φαινομένου της λογιосύνης στο Άγιον Όρος παρουσιάζει η παρούσα έκδοση, η οποία αποτελεί έναν διευρυμένο κατάλογο της ομόθεμης Έκθεσης της Αγιορειτικής Εστίας (15 Νοεμβρίου 2013 – 15 Ιανουαρίου 2014). Όπως στην Έκθεση, έτσι και εδώ διαχωρίζονται τα θέματα σε ενότητες που καλύπτουν ένα ευρύτατο χρονικό διάστημα εννέα αιώνων, από το δεύτερο μισό τον 10ου αι. έως τις αρχές τον 20ού.

Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζονται οι μεγάλες μορφές των Αγιορειτών λογίων σε χρονική σειραϊκή παράθεση, ξεκινώντας από τον Άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη και φτάνοντας ως τους λογίους μοναχούς που δρασκελούν το διάσελο 19ου-20ού αι., διαγράφοντας τη σύγχρονη μορφή του Αγίου Όρους: Αλέξανδρος Εύμορφόπουλος, Γεράσιμος Σμυρνάκης, Κοσμάς Βλάχος κ.ά. Ενδιάμεσα παρεμβάλλονται, υπέροχοι σηματοροί στο θαυμαστό αρμένισμα της αγιορείτικης λογιосύνης: ο Φιλόθεος ο Κόκκινος, ο Γρηγόριος ο Παλαμάς, ο Ιωάννης Κουκουζέλης, ο Μάξιμος ο Γραικός, ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά, ο Καισάριος Δαπόντες, ο Νικόδημος ο Αγιορείτης και τόσοι άλλοι, που απαρτίζουν το πλήρωμα αυτής της χιλιόχρονης πνευματικής εποποιίας.

Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται οι Βιβλιοθήκες των είκοσι αγιορείτικων Μονών, καθώς και η Βιβλιοθήκη του Πρωτάτου, ενώ δίνονται στοιχεία και για τις μικρότερες Βιβλιοθήκες των Σκητών και των Κελλιών, που πολύ συχνά κρύβουν αναπάντεχες εκπλήξεις.

Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζονται οι τρεις εποχές της Αθωνιάδας Σχολής, δηλ. από τα μέσα του 18ου αι. έως τις μέρες μας. Ένα τμήμα της ενότητας αυτής, που περιλαμβάνει έργα σύγχρονων μαθητών της Αθωνιάδας, σκοπό έχει να φανερώσει την πνευματικά σκυταλοδρομία της αγιορείτικης λογιосύνης που διεκπεραιώνει με τα συνεχιζόμενη λειτουργία τον αυτό το ιστορικό παιδευτικό ίδρυμα. Σε άλλη ενότητα παρουσιάζονται εκδόσεις παλαιτύπων Αγιορειτών λογίων από τη συλλογή της Βιβλιοθήκης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Τέλος, μία ακόμη ενότητα προβάλλει ποικίλες εκδηλώσεις της λογιосύνης που αποτυπώνονται στη μορφή συγκεκριμένων προϊόντων πνευματικού μόχθου: αγιορείτικες πρωτότυπες εκδόσεις από το ιστορικό Αγιορειτικόν Τυπογραφείον, δείγματα τυπογραφικής καλλιτεχνικής δραστηριότητας, περίτεχνες βιβλιοδεσίες του γέρο-Νήφωνα, τελευταίου από τους παλαιούς βιβλιοδέτες του Αγίου Όρους,

αλλά και του καλλιτέχνη μοναχού Κάλλιστου Ιβηρίτη, ο οποίος τα τελευταία χρόνια ανάστησε αυτή την τέχνη που φαινόταν να είχε σβήσει με το βασίλειο του 20ού αι.

(**) Την τελευταία δεκαετία αρκετές αγιορείτικες Μονές έχουν επωφεληθεί από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα δημοσίου συμφέροντος «Κοινωνία της Πληροφορίας», προκειμένου να καταγράψουν με τις πιο σύγχρονες επιστημονικές μεθόδους τις πολύτιμες συλλογές των Βιβλιοθηκών τους, να τις αξιοποιήσουν και να τις αναδείξουν σωστά, ώστε να είναι οι θησαυροί των αθωνικών Βιβλιοθηκών πιο προσιτοί στους ερευνητές και στο κοινό. Εξάλλου, οι περισσότεροι βιβλιοθηκάριοι φροντίζουν ήδη να εμπλουτίζουν τις μοναστηριακές Βιβλιοθήκες τους με ηλεκτρονικά βιβλία, όπως άλλωστε κάνουν ήδη και αρκετοί μεμονωμένοι μοναχοί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

LEFORT J. – ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Ν. – ΡΑΠΑΧΡΥΣΣΑΝΘΟΥ Δ. με τη συνεργ. ΜΕΤΡΕΒΕΛΙ Η. – ΛΕΘΙΕΛΛΕΥΧ Ρ., Actes d' Iviron I. Des origines au milieu du VIe siecle, Paris 1985.

ΑΤΣΑΛΟΣ Β., «Τα ελληνικά χειρόγραφα του Αγίου Όρους», στο: Θησαυροί του Αγίου Όρους, Θεσσαλονίκη 1997, 582-613.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΙΒΗΡΙΤΗΣ, «Ο Πίνδαρος και οι Έλληνες από τον Αρχαίο Κόσμο στην Καινή Κτίση», στο: Άγιον Όρος και Προχριστιανική Αρχαιότητα, ΚΕΔΑΚ, Θεσσαλονίκη 2006, 167-172.

ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ Γ., «Η τέχνη των εικονογραφημένων χειρογράφων του Αγίου Όρους», στο: Θησαυροί του Αγίου Όρους, Θεσσαλονίκη 1997, 223-225.

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΙΒΗΡΙΤΗΣ, «Εις χρήσιν των αξιοθέντων κυκλοπαιδείας ευμοιρήσαι. Η σχέση των Ιβηριτών λογίων της περιόδου 1.500-1.820 με την ελληνική αρχαιότητα, κατά τις μαρτυρίες των βιβλίων της Ι. Μονής Ιβήρων», στο: Άγιον Όρος και Προχριστιανική Αρχαιότητα, ΚΕΔΑΚ, Θεσσαλονίκη 2006, 181-190.

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΙΒΗΡΙΤΗΣ, «Ιστορικό περίγραμμα της συλλογής των ελληνικών χειρογράφων της Ι. Μ. Ιβήρων» στο: Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, *Ιερά Μονή Ιβήρων. Κατάλογος Ελληνικών Χειρογράφων*, Α' (Ι-100), Ιερά Μονή Ιβήρων – Άγιον Όρος 1998, 237-252.

ΜΥΛΩΝΑΣ Π., Άτλας του Άθωνος, Wasmuth 2000.

Μπάρσκι Β. *Τα ταξίδια στο Άγιον Όρος. 1725-1726/1744-1745*, Αγιορειτική Εστία – Μουσείο Μπενάκη, Θεσσαλονίκη 2009.

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Σ.: «Θεολογικά ζητήματα και μοναστική πνευματικότητα στο Άγιον Όρος κατά τον 15ο και 16ο αι.», στο: *Το Άγιον Όρος στον 15ο και 16ο αι. Πνευματικός Βίος, Ιστορία, Τέχνη*, Αγιορειτική Εστία, Θεσσαλονίκη, 2011, 87-90.

ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ Γ., *Το Άγιον Όρος*, Πανσέληνος, Καρυές 1988 (Α' έκδοση 1903). Αγιορειτική Εστία, Θεσσαλονίκη 2011, 87-90.

ΣΤΑΘΗΣ Γ. “Αγιορειτική μελουργία, κωδικογραφία και ψαλτική τέχνη”, στο *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, 626-645.

ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ Π., *Ιερά Μονή Ιβήρων*. Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων, τ. ΙΑ' (1387-1568). *Ιερά Μονή Ιβήρων – Άγιον Όρος* 2007.

ΤΑΧΙΑΟΣ Α.-Μ. “Γεωργιανικά χειρόγραφα”, στο: *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, 622-625.

ΤΡΙΓΩΝΗΣ Μ., *Προσκυνητάριον... της Μονής Μεγιστής Λαύρας...*, Τύποις Σεργίου Γερομονάχου, Ενετίησιν 1772.

ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ Κ., “Ο πνευματικός βίος στο Άγιον Όρος (15ος-16ος)”, στο: *Το Άγιον Όρος στον 15ο και 16ο αι. Πνευματικός Βίος, Ιστορία, Τέχνη*, Αγιορειτική Εστία, Θεσσαλονίκη, 2011, 67-70.

Το κείμενο προέρχεται από τον κατάλογο της έκθεσης «Λόγιοι και Λογιοσύνη στο Άγιον Όρος», που διοργάνωσε η «Αγιορειτική Εστία» του δήμου Θεσσαλονίκης, από τις 15 Νοεμβρίου 2013 έως τις 15 Ιανουαρίου 2014.